

ANALYSIS OF ALASHER NAVOI'S GAZALS BY SOLIK (AUTHOR) STATUS

Sabirova Muzayana Ilhomjon Qizi

He is a student of the Uzbek language and literature faculty of Kokand DPI

Salik's attitude towards the Truth, the correct understanding of the relationship between him and the Truth, and his understanding of the Truth, that is, the knowledge of the Truth, are different in each position. Hence, when the sage expresses his experiences, feelings, and state, he undoubtedly approaches the Truth from the point of view of a certain status, a separate stage of maturity, and at the same time describes his condition from the point of view of the station. This point of view allows us to classify and analyze Mir Alisher Navoi's ghazals from the point of view of the status (stage of maturity) in which they are described.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ СОЛИК (МУАЛЛИФ) МАҚОМИГА КЎРА ҒАЗАЛЛАРИ ТАҲЛИЛИ (ТАЛАБ, ИШҚ, МАЪРИФАТ МАҚОМЛАРИ ҒАЗАЛЛАРИ МИСОЛИДА)

Собирова Музайяна Илхомжон қизи

Кўқон ДПИ ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаси

Соликнинг Ҳаққа муносабати, ўзи билан Ҳақ орасидаги алоқаларни тўғри пайқаш, Ҳақни қандай тушуниш, яъни Ҳақ маърифати ҳар бир мақомда ўзгача бўлади. Демак, ориф ўз кечинмаларини, ҳиссиётини, ҳолатини баён этар экан, шубҳасизки, маълум бир мақом, алоҳида олинган бир камолот босқичи нуқтаи назаридан Ҳаққа яқинлашади ва айни ўша бекат талаб-тамойлларидан келиб чиқиб ўз ҳолатини тасвирлайди. Мана шу таянч нуқта Мир Алишер Навоий ғазалларини уларда ўз тасвирини топган мақом (камолот босқичи) нуқтаи назаридан тасниф ва таҳлил этишга имкон беради. Шу боис мумтоз адабиётимиздаги бадиий-маърифий ғазалларни қуйидагича тасниф ва таҳлил қилишни лозим кўрамиз: 1) талаб мақоми ғазаллари; 2) ишқ мақоми ғазаллари; 3) маърифат мақоми ғазаллари; 4) истиғно мақоми ғазаллари; 5) тавҳид мақоми ғазаллари; 6) ҳайрат ва фано мақоми ғазаллари; 7) ҳамд ва наът, мадҳ йўналишидаги ғазаллар.

Талаб мақоми ғазаллари

Ҳар неким, ғайри талабдур ташламоқ,
Ўзни мақсад манзилига бошламоқ¹.

Тариқат йўлида биринчи босқич бўлган талаб мақомида толибда (яъни истовчи, талабга эга бўлган бандада) оддий мўъминлик даражаси билан қониқиб қолмай, Ҳаққа етишиш, олий инсон бўлиш иштиёқи уйғонади. Унда комил инсон бўлиш иштиёқининг уйғонишида оддий мўъмин сифатида шарият ва Қуръони Карим, ҳадислар асосида Ҳаққи мутлақдан – Оллоҳ ва унинг чексиз сифатларидан хабардорлик, ўзининг моҳиятан шу қудрат ва мўъжизавий санъат соҳиби билан бирлигини пайқаш, яратувчи қудрати ва гўзаллигидан хабардорлиги натижаси ўлароқ, мана шу буюкликка интилиш туртки бўлади.

Талаб инсонда бир мақсадга эришиш, юксалиш учун қасд қилиш, интилишдир. Шунинг учун Талаб мақоми ғазалларида, асосан қуйидаги мавзулар етакчилик қилади:

¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. 1. Фаройибус-сиғар. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. –Т., 1959, 190-бет.

1) Ёр гўзаллигини, унинг таъсир қудратини, юксаклигини қўйлаш; ёрнинг чексиз нафосатидан хабардор бўлиш, ундан илҳомбахш мўъжиза сифатида баҳра олиш, толибни ўзига жалб қилувчи ҳодиса-воқеа содир бўлгани (юзини кўрсатиш, кўз қирини ташлаши, бирор нарса ёки ҳаракат билан ўзига жалб қилиш ва ҳоказо) васфини тараннум этиши;

2) Солик (толиб)нинг Ёридан хабар топганлиги сабабли унда бир мақсаднинг уйғонганлиги, шу мақсадга эришиш учун барча нарсдан кечишга тайёргарлиги, қийинчиликларга чидаш, ўзини тайёрлаш, изланиш, йўлни билмаслик изтироблари ва Мақсадни топганлиги, Мақсаддан нишон топганлиги қувончлари ва ўшаларнинг бадий ифодаси;

3) Маълум бир мақсад билан ёниб турган банданинг шу мақсадга эришиши йўллари билмаслик изтироблари, ҳижрон азоблари.

Шунинг учун талаб мақоми ғазалларида кўтарилган мавзу ва тавсиф этиладиган ҳолатда изланиш билан алоқадор мураккаб руҳий жараёнлар қамраб олиниши мумкин. Алишер Навоийнинг ўзи ўша теран жараёнлар тафсилотини “Лисонут-тайр”нинг “Талаб водийсининг сифати” бобида қўйидагича ифодалайди:

Истамак ранжи кўнгулни зор этар,

Топмамоғлиқ руҳни афгор этар².

Талаб ҳолатининг маърифий-бадий тавсифи Мир Алишер Навоий томонидан “Лисонут-тайр”нинг 149-бобида янада равшан ва гўзал тасвирини топган:

Чун талаб водийсиға қўйсанг қадам,

Оллинга ҳам дам келур юз минг алам...

Навоий ғазалиётидаги мана шу умумийлик талаб мақомининг моҳияти билан нотаниш шахс Мир Алишер Навоийнинг шу мақом нуқтаи назаридан туриб ёзган ғазалларини ҳам, улуғ шоир ғазалда тасвирлаган ҳолат билан узвий алоқадорликда ифодаланган панд-насиҳатни ҳам тушуна олмайди.

Шунинг учун совет (шўро) тузуми даврида Алишер Навоий ижодини ўрганиш, уни оммалаштириш бўйича катта ишлар амалга оширилган бўлса-да, ўша маънавий мерос миллионлаб нусхаларда нашр этилган, бу асарлар ҳақида кўплаб докторлигу номзодлик диссертациялари ёзилган бўлишига қарамай, Навоий ижодининг теран қабули ҳақида сўз бориши мумкин эмас эди. Зеро, Мир Алишер Навоийнинг маърифий-бадий ва бадий-маърифий асарлари ўз матндан, зарурий бўлакларидан узилган эди. Улуғ Навоийнинг фалсафий-ахлоқий дунёқарашига зид руҳда сунъий равишда сохталаштирилиб талқин қилинар эди.

Инсон Ҳақнинг тажаллиси бўлиб, унинг кўнглини топиш эса Ҳақ розилигини топиш билан баробар ҳисобланади. Демак, Алишер Навоий асарларида инсонпарварлик мақсад эмас, балки воситадир. Мақсад эса Ҳақдир. Шўро (совет) тузуми даврида ана ўша таянч мақсад (Ҳақнинг розилигини топиш) Ҳақдан узилган равишда талқин қилиб келинган эди.

Толиб тилидан, талаб мақомида туриб ёзилган ғазаллар Мир Алишер Навоий ижодида кўп бўлиб, миқдор жиҳатидан улар ошиқ тилидан ёзилган ғазаллардан сўнг иккинчи ўринда туради.

Талаб мақоми ғазалларида етакчи мавзу Ҳақ рамзи бўлган Ёр гўзаллигини қўйлаш ва Ошиқнинг (кўпинча, муаллифнинг) Ёрга интилишини тасвирлаш саналади. Масалан, “Ғаройбус-сиғар”нинг 9-ғазали³ матлаини олиб кўрайлик.

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга,

Ишқидин олам менга ҳайрону мен ҳайрон анга⁴.

² Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. 1. Ғаройбус-сиғар. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. –Т., 1959, 190-бет.

³ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. 1. Ғаройбус-сиғар. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. –Т., 1959, 190-бет.

Бу ғазал Талаб мақомида ва муаллиф номидан ёзилган.

Бунда париваш Ёр, яъни Мақсад, Ҳақ рамзидир. Толиб (муаллиф) унинг ишқида зору саргардон, сарсари кезишга мажбур. Матлаъда воқеалар ҳақида “сўз боради”. Бироқ матлаъ замирида яширинган ботиний маъноларни илғаб олишнинг имкони йўқ. Бунинг учун ғазалнинг кейинги байтларидаги ишораларни эсга олиш жоиз. Шу маънода иккинчи байтнинг биринчи мисрасидаги “ўқ” (“Ўқларингдин дам-бадам таскин топар кўнглум ўти...”) сўзи ёрдамга келади. Байтдаги “ўқ” сўзи ҳам рамзий маънога эга бўлиб, Ҳақдан инсонга келадиган марҳаматлар, Ҳақ қудратининг намойиши, борлиқ, Ҳақ етадиган илҳом маъносидадир. Шу сабабли ҳам ҳар бир ўқ толиб дардига малҳамдек таъсир қилади. Толиб кўнгли эса улардан таскин топади. Ҳазалдан шоҳбайт сифатида мақтаъ ўртага чиқади ва унда асосий ғоя ифода этилади:

Қилмамиш жонин фидо жононға етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анго.

Шоҳбайтда Толиб (Навоий)нинг юз жонини жон (Ҳақ) йўлига фидо қилишга тайёр эканлиги ўзининг бадиий талқинини топган.

Ишқ мақоми ғазаллари

Бу мақом моҳиятини Алишер Навоий фалсафий-ирфоний достони “Лисонут-тайр”да куйидагича акс эттирган эди:

Ишқ ўтиға ошиқи пок ўртанур,
Барқдин андоққи хошок ўртанур⁵.

Мазкур мақомда туриб ёзилган ғазалларнинг асосий мазмунини Ҳақдан айрилиқ азобларининг бадиий тасвири ташкил қилади. Ёрнинг бепарволиги, ошиқ аҳволдан беҳабарлиги, унинг раҳмсизлиги, ошиқнинг заифлиги, азоб-уқубат кабилар бундай ғазалларнинг маъзига сингдириб юборилган. Шунинг учун ҳам бу мақомдаги ғазалларнинг умумий йўналишига азоб-уқубат тасвири, деб қараш хато бўлмайди. Юқорида келтирилган мисолда Алишер Навоий бунини “ўртанмак” сўзи билан тасвирлайдилар. Мазкур сўз маъно жиҳатидан “куймак” сўзидан кучли бўлиб, ҳам жисман, ҳам зоҳиран ва ҳам ичдан, қалбан “куймоқ”, “ёнмоқ”нинг муболағали кўринишидир.

Маърифат мақоми ғазаллари

Бу мақом ғазалларида кўп ҳолларда борлиқ, унинг ўткинчи (фоний) моҳияти, Ҳақни таниш масалалари очиб берилади. Фикримиз далили учун “Ғаройибус-сиғар”даги 288-ғазални олиб кўрайлик:

Истасангким, урғасен давронға тиғи инқитоъ,
Ул видоъ этгунча сен қилғил бурунроқ алвидоъ.
Жон бериб ширину муҳлик жоҳ учун илгингда тиғ,
Назъ вақти шарбати марг истаб айлайсен низоъ.
Асрадинг катгон кафан қилмоқ учун не судким,
Ҳашр бозорида беқийматдурур мундоқ мато.
Масканинг охир чу туфроғдур не ўткармакдурур,
Мадфанинг айвониға кўк гунбазидин иртифоъ.
Сандал ойин эв ясаб, элдин кўрарсен сарзаниш,
Ким бу янглиғ, сандалники, еткургай судоъ.
Ер ўпарсен ризқ учун миннат юкидин ҳам бўлуб,
Тенгри ёрингким, қилибсен хуш намозе ихтироъ.
Дур қулоғингда момукдин бир чигитдур эл сўзин
Бу момук бирла чигитдин айламассен истимоъ.

⁴ Ўша китоб, 29-бет.

⁵ Ўша китоб, 195-бет.

Беша шерин гар забун қилсанг, шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун оламда йўқ сендин шужоъ.
Эй Навоий, тенгри асрориға тил маҳрам эмас,
Чок кўнглунг ичра тутким “жовазал-иснайни шоъ”⁶.

Изоҳталаб сўзлар: инқитоъ – қатъий, ҳал қилувчи; алвидоъ – кечмоқ, рад этмоқ, хайрлашмоқ; муҳлик – нопок, чиркин; жоҳ – мансаб, бойлик: тиғ – қилич; назъ – жон узиш; марг – ўлим; катгон – канопадан ишланган қимматбаҳо мато; не суд – қандай фойда; ҳашр – қиёмат, охирги кун, жазо куни; сарзаниш – таъна, ҳақорат; сандал – бош оғриққа даво бўлган қимматли ёғоч; судоъ – қаттиқ бош оғриғи; миннат – таъна; момуқ – пахта; истимоъ айламак – эшитмоқ; беша – ўрмон; забун қилмоқ – етмоқ; шужоъ – шижоатли, ботир; мадфан – дафн қилинадиган жой, гўр; иртифоъ – кўтарилиш, юксалиш, баландлик; “жовазал-иснайни шоъ” – “ҳамма сир икки тиш орасидан ўтса” (барчага ёйилади).

Ғазалнинг тўла таҳлили мақола ҳажмини катталаштириб юбориши мумкинлиги туфайли бу сингари ғазалларга хос бўлган умумий хулосалар билан чекланамиз.

Бундай ғазалларда ишқу ошиқлик билан алоқадор аломатлар кўзга равшан ташланмайди. Бироқ уларнинг иштирокини инкор қилиш ҳам амри маҳолдир. Ғазалнинг руҳи вазмин, фалсафий мушоҳада жуда кучли бўлади. Бу каби шеърларни ўқиган ёхуд эшитганда мағрур бошлар беихтиёр эгилади, шодлигу қувонч ўрнини ҳазин кайфият эгаллайди. Натижада тасвир ришталари инсон нафсига уланиб қолади. Нафс эса маърифатда (тасаввуфда) ўзак масалалардан биридир. Ирфоний таълимотларга кўра эса, нафсни жиловламай туриб, тариқат даргоҳида бир нимага эришиш ҳам мумкин эмас. Нафс билан алоқадор бундай қатъий талаб бизга ҳам замондошдир. Бугун ёш авлодни баркамол шахс қилиб тарбиялаш ўқув муассасалари олдида турган бош вазифа экан, уни уддалаш учун маърифий асарлар кўмагига кўз тутмасликнинг иложи йўқ.

⁶ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. 1. Ғаройибус-сиғар. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. –Т., 1959, 200-бет.